

ইতিহাস কি? সংজ্ঞা আৰু পৰিসৰ

প্ৰস্তাৱনা

ইতিহাস বুলি ক'লে আমি মানুহৰ অতীতৰ জটিল অধ্যয়ন বুজো। ইতিহাস কেৱল ঘটনা সমূহৰ সৰল ৰেকৰ্ড নহয়, ন ত তাৰিখ আৰু কৰ্মৰ গৰাকী ৰূপে থিয় হৈ থকা এক নিজৰ চৰ্চা; ইতিহাস হৈছে সময়ৰ সৈতে মানুহৰ সমাজ গঠন কৰা প্ৰক্ৰিয়া, সংগঠন, আৰু ঘটনাবলীসমূহৰ বুদ্ধিমান অনুসন্ধান। 'ইতিহাস' শব্দটো গ্ৰীক শব্দ 'হিষ্টোৰিয়া'ৰ পৰা আহিছে, যাৰ অৰ্থ হৈছে অনুসন্ধান বা পৰীক্ষা। এই শব্দৰ উৎপত্তিয়ে দেখুৱায় যে ইতিহাস হৈছে অতীতৰ মানুহৰ অভিজ্ঞতাৰ পদ্ধতিগত আৰু চিন্তনশীল অনুসন্ধান, যাক প্ৰমাণ, ব্যাখ্যা, আৰু যুক্তিৰে দেখা হয়। আধুনিক কালত ইতিহাস মানৱবিদ্যা আৰু সমাজ বিজ্ঞানৰ মাজত এক সেতু ৰূপে অৱস্থিত, দুয়ো ক্ষেত্ৰৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰি অতীতৰ বাস্তৱতাসমূহ পুনৰুদ্ধাৰ আৰু বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইতিহাসবিদ মাত্ৰ এক তথ্যসংগ্ৰাহক বা কাহিনীবিদ নহয়, তেওঁ অতীত আৰু বৰ্তমানৰ মাজত এক চলমান সংলাপৰ অৰ্থকৰূপে কাম কৰে।

ব্ৰিটিছ ইতিহাসবিদ ই.এইচ. কাৰ (E.H. Carr) তেওঁৰ প্ৰভাৱশালী গ্ৰন্থ *What is History?* (১৯৬১)ত কৈছিল যে, "ইতিহাস হৈছে ইতিহাসবিদ আৰু তাৰ তথ্যসমূহৰ মাজত এক অবিৰত মিথস্ক্ৰিয়া প্ৰক্ৰিয়া, য'ত বৰ্তমান আৰু অতীতৰ মাজত এক অন্তৰীণ সংলাপ চলি থাকে।" এই পৰিভাষাই ইতিহাস ৰচনাৰ ব্যাখ্যাটুক আৰু পৰিস্থিতিগত প্ৰকৃতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। কাৰই উদ্দেশ্য কৰিছিল যে ইতিহাসৰ তথ্যসমূহ মাত্ৰ ন্যায্য আৰু নিৰপেক্ষ নোহোৱা, ইতিহাসবিদৰ নিৰ্বাচন, সংগ্ৰহণ আৰু ব্যাখ্যাই ইয়াক নিৰ্মাণ কৰে। সেইদৰে ইতিহাস মাত্ৰ ঘটনা সমূহৰেই নহয়, জ্ঞানৰ নিৰ্মাণৰো এটা প্ৰক্ৰিয়া।

ইতিহাসৰ সংজ্ঞা: প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাপূৰ্ণ দৃষ্টিভঙ্গী

বিভিন্ন সময়ত বেভিন্ন ইতিহাসবিদে ইতিহাসৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে, যি প্ৰতিটো আলাদা দৃষ্টিকোণ আৰু পদ্ধতিৰ ওপৰত আধাৰিত। এই সংজ্ঞাসমূহ ইতিহাসৰ বহুমুখী স্বভাৱ আৰু তাৰ বিবিধ বিকাশ বুজিবলৈ সহায় কৰে।

আধুনিক বিজ্ঞানসন্মত ইতিহাসৰ পিতৃ বুলি গণ্য লিওপল্ড ভন ৰাঙ্কে (Leopold von Ranke) ১৯শ শতিকাত কৈছিল, ইতিহাসবিদৰ কাৰ্য্য হৈছে “কি ঘটিছিল তাক দেখা” (*wie es eigentlich gewesen*)। ৰাঙ্কে ইতিহাসৰ উদ্দেশ্য মাত্ৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত নিৰপেক্ষতা ৰখা বুলি মানিছিল আৰু সেয়া মাত্ৰ প্ৰাথমিক উৎসসমূহৰ পোহৰতহে সম্ভৱ। তেওঁৰ মতে, ব্যক্তিগত পক্ষপাতৰ পৰা মুক্ত হৈ ইতিহাসবিদে অতীতক বৈজ্ঞানিকভাৱে পুনৰ স্থাপন কৰিব পাৰে। যদিও তাৰপৰা বহুকাল পিছত এই ধাৰণাক কিছুটা একপাক্ষিক বুলি সমালোচনা কৰা হৈছে, তথাপি ৰাঙ্কেৰ প্ৰমাণ ভিত্তিক অনুসন্ধান পদ্ধতিয়ে আধুনিক ইতিহাসবিদ্যাৰ মজবুত ভিত্তি নিৰ্মাণ কৰিছে।

আনহাতে, আৰ.জি. ক’লিংউড (R.G. Collingwood) এ ২০শ শতিকাৰ আৰম্ভণিত *The Idea of History* (১৯৪৬)ত ইতিহাসক “ইতিহাসবিদৰ মনত সেই চিন্তাধাৰাৰ পুনৰজীৱন” হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিছিল, যাৰ ইতিহাস তেওঁ অধ্যয়ন কৰি আছে। ক’লিংউডৰ মতে, অতীত বুজিবলৈ ইতিহাসবিদে ঐ ঐতিহাসিক ব্যক্তিৰ মানসিক অৱস্থা পুনৰ গঢ়িব লাগে — তেওঁলোকে কি কৰিছিল আৰু কিয় কৰিছিল সেয়া বুজি উঠিব লাগে। এইটো আছিল এক ধৰণৰ সহানুভূতিক যুক্ত ব্যাখ্যা আৰু বৌদ্ধিক পুনৰ নিৰ্মাণ, যি ইতিহাসবিদৰ ব্যক্তিগত পৰিস্থিতিৰে গভীৰভাৱে জড়িত।

ফ্ৰান্সৰ এনাল স্কুলৰ সহ-প্ৰতিষ্ঠাতা মাৰ্ক ব্লক (Marc Bloch) *The Historian's Craft*ত কৈছিল, “ইতিহাস হৈছে মানুহৰ সময়ৰ বিজ্ঞান।” এই ঘোষণাই ৰাজনৈতিক ঘটনাক কেন্দ্ৰ কৰি থকা ঐতিহাসিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰা এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ সলনি ঘটাই সমাজ বিজ্ঞানৰ অধিক সমন্বিত পদ্ধতি দিশে ইতিহাসক আগবঢ়াইছে। ব্লক আৰু এনাল ইতিহাসবিদে ‘লং ডুৰে’ (*long durée*) বুলি কোৱা দীঘলীয়া সময়ৰ সামাজিক আৰু সাংগঠনিক কাঠামোৰ অধ্যয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল, লগতে ভৌগলিক, সমাজবিদ্যা, অৰ্থনীতিবিদ্যা আদি অন্যান্য শাখাৰ দৃষ্টিভঙ্গী আগবঢ়াইছিল।

এই তিনিও সংজ্ঞাই ইতিহাসৰ বেলেগ বেলেগ দিশ দেখুৱায় — বাস্তৱধৰ্মী, ব্যাখ্যাাত্মক, সামাজিক আৰু কালানুক্ৰমিক। এইবোৰে ইতিহাসবিদৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰিৱৰ্তন আৰু পদ্ধতিগত নবীনতা প্ৰকাশ কৰে।

ইতিহাসৰ স্বভাৱ আৰু পদ্ধতি

ইতিহাস এটা বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰে, কাৰণ এইটো দ্বৈত স্বভাৱৰ — এটি empirical (বাস্তৱধৰ্মী) আৰু interpretive (ব্যাখ্যাাত্মক), descriptive (বৰ্ণনামূলক) আৰু analytical (বিশ্লেষণাত্মক)। প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানসমূহত নিয়ন্ত্ৰিত পৰীক্ষা সম্ভৱ, কিয়নো তাত নিৰ্দিষ্ট নিয়ম থাকে; কিন্তু ইতিহাসৰ ক্ষেত্ৰত এনে নিয়ম বা পৰীক্ষা স্বাভাৱিকভাৱে সম্পূৰ্ণকৈ প্ৰয়োগ নহয়। তথাপি ইতিহাস যুক্তিৰ দ্বাৰা আৰু প্ৰমাণৰ বিশ্লেষণৰ মাধ্যমে অতীত বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে।

ইতিহাসৰ মূল পদ্ধতি হৈছে উৎস সমালোচনা — প্ৰাথমিক আৰু দ্বিতীয়ক উৎসৰ স্বতন্ত্ৰতা, বিশ্বাসযোগ্যতা আৰু গুৰুত্ব পৰীক্ষা কৰা। ইতিহাসবিদে অসংগতি, অসম্পূৰ্ণ, আৰু বৈচিত্ৰ্যময় তথ্যৰ মাজত কাম কৰিবলৈ শিকিছে আৰু তেওঁলোকৰ ব্যাখ্যা দক্ষতাই এইবোৰক এক সুসংহত বৰ্ণনা বা বিশ্লেষণৰ ৰূপত পৰিণত কৰে। ইতিহাসবিদৰ কাৰ্যৰ মাজত কেৱল কি ঘটিছিল জানিব পৰাৰ উপৰি কিয়, কেনেকৈ, আৰু ইমান সময়মানৰ মানুহৰ বাবে তাৰ কি অৰ্থ আছিল সেয়াও বিচাৰি উলিওৱা থাকে।

অতিৰিক্তভাৱে, ইতিহাসৰ ব্যাখ্যা বৰ্তমানৰ প্ৰভাৱত আৱদ্ধ। কাৰৰ উক্তি অনুসৰি, ইতিহাসবিদো নিজৰ সময়ৰ অনুগামী আৰু তেওঁলোকৰ চিন্তনশৈলী আৰু নৈতিক মানদণ্ডৰ পৰা পূৰ্ণৰূপে মুক্ত নহব পাৰে। সেয়া ইতিহাস ৰচনাক নিৰ্বাচনমূলক আৰু ব্যাখ্যাাত্মক কৰি তোলে, কেতিয়াবা সেয়া ইতিহাসৰ সত্য খোজাৰ ক্ষেত্ৰত সহায়ক, কেতিয়াবা সীমাবদ্ধ। কিন্তু এই আত্ম-প্ৰত্যয়ই ইতিহাসৰ পদ্ধতিগত গভীৰতা বৃদ্ধি কৰিছে।

ইতিহাসৰ পৰিসৰ

বিগত শতিকা সমূহত ইতিহাসৰ পৰিসৰ বহুত বিস্তৃত হৈছে। প্ৰথমতে ইতিহাস ৰাজনৈতিক বিশিষ্ট ব্যক্তি আৰু ঘটনাৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীভূত আছিল, কিন্তু এতিয়া ই সমাজৰ নানা স্তৰ আৰু জীৱনৰ বেলেগ বেলেগ দিশৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। আজিৰ ইতিহাস একক এক বিশাল ক্ষেত্ৰ নহয়, সৰু সৰু শাখাৰ সংহতি, প্ৰতিটো শাখাৰ নিজৰ পদ্ধতি, উৎস আৰু লক্ষ্য থাকে।

ৰাজনৈতিক ইতিহাসই ৰাষ্ট্ৰ গঠন, শাসনব্যৱস্থা, যুদ্ধ, কূটনীতি আৰু মতবাদৰ অধ্যয়ন অব্যাহত ৰাখিছে। যদিও ২০শ শতিকাৰ মাজভাগত সামাজিক ইতিহাসৰ উত্থানে সাধাৰণ মানুহ, জাতি, লিংগ আৰু জনপ্ৰিয় আন্দোলনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। সামাজিক ইতিহাসে বৃহৎ জনতাৰ জীৱন অভিজ্ঞতা আগবঢ়াইছে, যাক প্ৰায়ে ৰাজনৈতিক ইতিহাসই উপেক্ষা কৰি আহিছিল, আৰু দেখুৱাইছে যে ইতিহাসৰ পৰিবৰ্তন শীৰ্ষস্থানীয় আৰু তলৰ দিশৰ পৰা একেলগে আহে।

আৰ্থিক ইতিহাস, যি কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ তত্ত্বৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত, সমাজৰ ভৌতিক আধাৰত ধ্যান দিয়ে—উৎপাদন, শ্ৰমিক, পুঁজি, বজাৰ, আৰু প্ৰযুক্তি। ইতিহাসবিদ এৰিক হব্ছবাম (Eric Hobsbawm) আৰু মৰিছ ডব (Maurice Dobb)ই আৱিষ্কাৰ কৰি দেখুওৱা দিছে যে শিল্প বিপ্লৱৰ দৰে অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তনসমূহ কেৱল প্ৰযুক্তিগত না, সামাজিক পৰিবৰ্তনৰো সৰ্বাধিক কাৰক। আৰ্থিক ইতিহাসে দীঘলীয়া সময়ৰ সামাজিক আৰু কাঠামোগত পৰিবৰ্তনৰ দিশে দৃষ্টিপাত কৰে।

সাংস্কৃতিক ইতিহাসে ভাষা, ধৰ্ম, শিল্প, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, আৰু মতবাদৰ প্ৰতীকী দিশ বুজায়। মানুহৰ জীৱনৰ এই ৰূপসমূহ কিদৰে গঢ়িত, প্ৰতিযোগিতা কৰা আৰু প্ৰেৰিত হয় সেয়া সাংস্কৃতিক ইতিহাসবিদে আলোচনা কৰিছে। বৌদ্ধিক ইতিহাসে চিন্তাধাৰাৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰে, দৰ্শনশাস্ত্ৰ, ধৰ্মতত্ত্ব, আৰু মতবাদৰ ওপৰত গভীৰভাৱে কাম কৰে।

লিংগ আৰু উপনিবেশবাদী ইতিহাসৰ আগমন শাখাসমূহক অধিক বিস্তাৰ কৰিছে। লিংগ ইতিহাসবিদ জন স্কট (Joan Scott)এ পুৰণি ইতিহাসবিদ্যাৰ পুৰুষকেন্দ্ৰিকতা সমালোচনা কৰি লিংগৰ সামাজিক নিৰ্মাণৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। উপনিবেশবাদী ইতিহাসবিদ ৰণজিৎ গুহ নেতৃত্বত ‘সাবআল্টাৰ্ন ষ্টাডিজ’ গোটই উপনিবেশ আৰু পোষ্টক’লোনিয়েল দৃষ্টিভঙ্গী সমালোচনা কৰিছে আৰু উপেক্ষিত গোটৰ কণ্ঠ উজাগৰ কৰিছে।

আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ইতিহাস, বিশ্বায়নৰ যুগত, স্থানীয় আৰু বিশ্ব পৰিসৰৰ পৰিসংখ্যান একেলগে অধ্যয়ন কৰে। ই ৰাষ্ট্ৰভিত্তিক ইতিহাসৰ সীমাবদ্ধতাক অগ্ৰাহ্য কৰে আৰু বস্তুক, মানুহক, আইডিয়া আৰু প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সঁচলনাক কেন্দ্ৰ কৰি ইতিহাস অধ্যয়ন কৰে।

ইতিহাসৰ উদ্দেশ্য আৰু প্ৰাসংগিকতা

ইতিহাসৰ কেইটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্দেশ্য আছে। প্ৰথমতে, ই সমাজক নিজৰ আত্মপৰিচয় বুজিবলৈ সহায় কৰে। ৰাষ্ট্ৰ, সমুদায়, আৰু ব্যক্তিসকলৰ আত্ম পৰিচয় ইতিহাসৰ স্মৃতি আৰু কাহিনীৰ দ্বাৰা নিৰ্মাণ হয়। ইতিহাস বৰ্তমানৰ ন্যায়, নাগৰিকত্ব, আৰু সংৰক্ষণৰ আলোচনাত প্ৰাসংগিক।

দ্বিতীয়তে, ইতিহাস গম্ভীৰ চিন্তাধাৰাৰ বিকাশ কৰে। প্ৰমাণৰ মূল্যায়ন, পক্ষপাত চিনাক্তকৰণ, যুক্তি মূল্যায়ন আৰু বিৰিধ দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰশ্ন উত্থাপন শিক্ষা দিয়ে। এই যুগত তথ্যৰ সাগৰত ইতিহাসৰ জ্ঞান নাগৰিকত্বৰ বাবে অতীব জৰুৰী।

তৃতীয়তে, ইতিহাস মিলিত স্মৃতি সংৰক্ষণ কৰে — য'ত সমাজৰ কষ্ট, সহিষ্ণুতা, প্ৰতিবাদ, আৰু উন্নতিৰ কাহিনী থাকে। জৰ্জ সান্টায়ানা'ই কৈছিল, “যিসকলে অতীত মনত ৰাখিব নোৱাৰে তেওঁলোকে তাৰ পুনৰাবৃত্তি কৰিব বাধ্য।” ইতিহাস বেছি-কম পুনৰাবৃত্তি নকৰিলেও অতীতৰ পাঠে বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ সিদ্ধান্তত পোহৰ দিয়ে।

অন্তত, ইতিহাস নৈতিক শিক্ষা যোগায়। গণহত্যা, দাসত্ব, উপনিবেশবাদ, আৰু প্ৰতিবাদৰ অধ্যয়নে শিক্ষাৰ্থীলৈ নৈতিক প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰে আৰু আন ব্যক্তিসকলৰ বাবে সহানুভূতি বিকাশ কৰে। ইতিহাস আমাৰ নৈতিক কল্পনাশক্তি বৃদ্ধি কৰে আৰু সংকীৰ্ণতা প্ৰতিহত কৰে।

উপসংহাৰ

ইতিহাস, জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰ আৰু অনুসন্ধানৰ মাধ্যম হিচাপে, মানুহৰ অৱস্থা বুজিবলৈ এক প্ৰাথমিক ভূমিকা পালন কৰে। ই অতীত আৰু বৰ্তমান, তথ্য আৰু ব্যাখ্যা, প্ৰমাণ আৰু অৰ্থৰ মাজত এক সংলাপ। ইয়াৰ সংজ্ঞাসমূহ বিকাশ পাইছে — ৰাষ্ট্ৰৰ বাস্তৱধৰ্মিতা, কাৰৰ আপেক্ষিকতা, ব্লকৰ সমাজ বিজ্ঞান, আৰু উপনিবেশবাদী সমালোচনা— কিন্তু ইয়াৰ প্ৰধান লক্ষ্য আজিও একে: সময়ৰ ভিতৰত মানুহৰ জীৱন বুজা।

ইতিহাসৰ পৰিসৰ ৰাজনীতিৰ পৰা সমাজ, অৰ্থনীতি, সংস্কৃতি, পৰিৱেশ আৰু মতবাদলৈ বিস্তৃত হৈছে। ইয়াৰ পদ্ধতি আন্তঃশাখাগত, উৎস বৈচিত্ৰ্যময় আৰু বৰ্ণনাবোৰ অন্তৰ্ভুক্তিমূলক। ইতিহাস কেৱল অতীতৰ সংগ্ৰহ নহয়, ই জীৱন্ত শাখা যি বৰ্তমানৰ সৈতে জড়িত আৰু ভৱিষ্যৎৰ পথ প্ৰদৰ্শক।

লিওপল্ড ভন ৰাঙ্কেৰ উক্তি সঠিক:

“ইতিহাসক দায়িত্ব দিয়া হৈছে অতীতৰ বিচাৰ কৰাটো, বৰ্তমানক শিক্ষা দিয়া ভৱিষ্যতৰ বাবে।”

ইতিহাসৰ এই অমৰ প্ৰাসংগিকতাই ইয়াক কেৱল এক শৈক্ষিক বিষয় নহয়, সমাজৰ বাবে এটা প্ৰয়োজনীয় মাধ্যম হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছে—যি বুজাবুজি, দায়িত্ববোধ, আৰু আশা বিকাশ কৰে।